

ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΕ ΜΙΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΙΚΗ ΕΝΑΝΤΙΟΤΗΤΑ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΥ

Στήν παρούσα εργασία αναπτύσσονται δύο αντιδιαστελλόμενες έκδοχές γύρω από τήν σχέση λογικής και φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τήν πρώτη, ή λογική και ή φιλοσοφία δέν είναι δυνατόν νά αποτελέσουν σύνοικο ζεύγος. Σύμφωνα με τήν δεύτερη, ὄχι μόνο αποτελοῦν σύνοικο ζεύγος, ἀλλά, *κατ' οὐσίαν*, είναι δίδυμες κόρες, γόνιοι τῆς γνώσης. Καί οἱ δύο αὐτές έκδοχές δέν στεροῦνται ἐλαττωμάτων. Ἐνας ἀπό τούς σκοπούς αὐτῆς τῆς ἐργασίας είναι ή κατάδειξη αὐτῶν τῶν ἐλαττωμάτων καί ή ἄσκηση κριτικῆς καί στίς δύο έκδοχές. Ἐνας δεύτερος και οὐσιωδέστερος σκοπός είναι ή πρόταση, προβολή καί ὑποστήριξη μίας νέας έκδοχῆς πραγματιστικοῦ χαρακτήρα, ἐνδιάμεσης τῶν δύο προηγουμένων. Ἐνας τρίτος εἶναι ή παράθεση ἐπιχειρημάτων ὑπέρ τῆς ἄποψης τοῦ γράφοντος, σύμφωνα με τήν ὁποία στό συγκεκριμένο πρόβλημα μόνον λύσεις πραγματιστικοῦ χαρακτήρα, πού θά ἐλάμβαναν ὑπ' ὄψιν, ὄχι μόνο συγχρονικές, ἀλλά καί διαχρονικές παραμέτρους σύγκρισης, θά μπορούσαν νά είναι βιώσιμες.

Ἐπειδή ή ὑποστήριξη κάποιων ἀπόψεων γύρω ἀπό ἕνα θέμα θά πρέπει νά ξεκινᾷ ἀπό τήν, κατά τό δυνατόν, ἀποσαφήνιση τῶν ὄρων πάνω στούς ὁποίους ἀρθρώνεται καί τό θέμα καί ή προβληματική ή σχετική πρός αὐτό, ὡς πρῶτο μας μέλημα θεωροῦμε τήν σημασιολογική ἀποτίμηση τῶν ὄρων «λογική» καί «φιλοσοφία». Θα μπορούσε, λοιπόν, νά διερωτηθεῖ κανείς τί είναι ή λογική. Στή συνέχεια θά ἦταν δυνατόν νά προσπαθήσει νά δώσει ἀπάντηση στό ἐρώτημα, κατασκευάζοντας καί ἐξετάζοντας διάφορους ὁρισμούς τῆς λογικῆς, κατά τό μᾶλλον καί ἥττον ἀκριβεῖς. Ἐνας τέτοιος ὁρισμός θά μπορούσε νά είναι ὁ ἐξῆς: «Λογική είναι ή ἐπιστήμη ἐκείνη πού ἀντικείμενό της είναι οἱ νόμοι τῆς ἀνθρώπινης σκέψης». Ὁ ὁρισμός αὐτός, ὅμως, ὅπως καί κάθε ἄλλος της, καίτοι παρέχει κάποιες πληροφορίες, δέν ἀπαντᾷ ἱκανοποιητικά στό ἐρώτημα «τί είναι ή λογική;» γιά τρεῖς λόγους.

α) Σύμφωνα με τόν πρῶτο λόγο, καμμία ἐπιστήμη δέν μπορεί νά ὀρισθεῖ ἐπαρκῶς, δηλαδή ἔτσι, ὥστε ὄλο τό γνωσιακό οἰκοδόμημα πού περιλαμβάνει νά προκύπτει κατά τρόπο πορισματικό ἀπό τόν ὁρισμό της. Ἡ γνώση μίας ἐπιστήμης είναι πάντα ἐλλιπής, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν μπορεί νά ὑπάρξει οὔτε ὡς ἐνεργεία οὔτε ὡς δυνάμει τέλειο προϊόν νοητικῆς διαδικασίας. Ὁ ὁρισμός μίας ἐπιστήμης δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς τελική ἀπάντηση στό ἐρώτημα τί είναι ή ἐπιστήμη αὐτή. Διαφορετική, βεβαίως, είναι ή κατάσταση, πού ἀντιμετωπίζει κανείς ὅταν τοῦ ζητηθεῖ νά ὀρίσει μία μαθηματική ἔννοια, ὅπως, ἐπί παραδείγματι, αὐτή τῆς «περιφέρειας κύκλου», στά πλαίσια μίας μαθηματικῆς θεωρίας. Τότε ή ἀπάντηση «περιφέρεια κύκλου είναι ὁ γεωμετρικός τόπος τῶν σημείων πού ἰσαπέχουν ἀπό δεδομένο σταθερό σημείο» είναι, ὡς ὁρισμός, ἐπαρκῆς καί περικλείει ὄλα ἐκεῖνα τά οὐσιώδη χαρακτηριστικά ἀπό τά ὁποῖα μπορούν νά προκύψουν πορισματικά ὄλες οἱ

ιδιότητες τῆς περιφέρειας κύκλου. Ἡ γνώση, δηλαδή, τῆς ἔννοιας «περιφέρεια κύκλου» μπορεῖ νά υπάρξει ὡς δυνάμει τέλειο προϊόν νοητικῆς διαδικασίας, δεδομένου ὅτι ἡ κατανόηση τοῦ παραπάνω ὀρισμοῦ συνεπάγεται θεωρητικά τὴν δυνατότητα πορισματικῆς συναγωγῆς ὁποιασδήποτε ιδιότητας τῆς ἔννοιας. Κάτι τέτοιο, ὅμως, δὲν μπορεῖ νά συμβεῖ στή περίπτωση μίας ἐπιστήμης, καί, πῶς συγκεκριμένα, στήν περίπτωση τῆς λογικῆς. Αὐτός εἶναι, ἐν τέλει, ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἡ ἐπιστημονική κατάρτιση εἶναι ἀποτέλεσμα κοπιώδους προσπάθειας καί ὄχι κατανόησης κάποιου μαγικοῦ ὀρισμοῦ.

(β) Ὁ δεύτερος λόγος ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου δὲν μπορεῖ νά υπάρξει ἱκανοποιητική ἀπάντηση-ὀρισμός στό ἐρώτημα «τί εἶναι ἡ λογική», σχετίζεται πρός τήν διαχρονική μεταβλητότητα τῆς ὁποιασδήποτε ἐπιχειρούμενης τέτοιας ἀπάντησης. Ὅπως ὅλες οἱ ἐπιστήμες, ἔτσι καί ἡ λογική ὑπέστη, διά μέσου τῶν αἰώνων, ἀλλαγές οἱ ὁποῖες πολλές φορές εἶχαν ἕνα ιδιαίτερα γοργό ἢ ἀκόμη καί μεταμορφωτικό χαρακτήρα. Διαφορετικά ἀντιλαμβάνονταν τή λογική ὁ Ἀριστοτέλης καί οἱ σχολιαστές του, διαφορετικά ἀντιλαμβανόμαστε τή λογική σήμερα. Εἶναι, βεβαίως, γεγονός ὅτι, παρά ταῦτα, ἕνας βασικός πυρῆνας φαίνεται νά παραμένει ὁ ἴδιος ἢ, μᾶλλον, νά ὑπέστη πάρα πολύ μικρές ἀλλαγές. Ἐν τούτοις, ἡ συνολική σύλληψη τοῦ τί εἶναι ἡ λογική ἔχει σαφῶς ἀλλάξει. Σήμερα, ἐπί παραδείγματι, ὑπάρχουν λογικοί ἐπηρεασμένοι ἀπό τόν Frege καί τούς Λογικιστές, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς λογικῆς εἶναι τόσο εὐρεία, ὥστε νά περιέχει, ὡς ὑποπεριοχὴ τῆς, καί αὐτὴ τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν. Μία τέτοια θεώρηση εἶναι σαφές ὅτι δὲν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ οὔτε στόν Ἀριστοτέλη οὔτε στοὺς ἐπιγόνους του.

(γ) Ὁ τρίτος λόγος μὴ-ὑπαρξης ἱκανοποιητικῆς ἀπάντησης-ὀρισμοῦ στό ἐρώτημα «τί εἶναι λογική;» ἀναφέρεται στήν συγχρονικά διαπιστούμενη διαφορά ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λογικῆς ὡς ἐπιστημονικῆς περιοχῆς. Οἱ διαφορές αὐτές μπορεῖ νά ὀφείλονται εἴτε στό γενικό πρόβλημα, πού ἀντιμετωπίζουν γενικά ὅλες οἱ ἐπιστήμες, τῆς μὴ ὑπαρξης ἀπόλυτης εὐκρίνειας καί σαφήνειας εἴτε στό εἰδικό πρόβλημα ἀσάφειας ὀρίων πού ἀντιμετωπίζει ἡ λογική, μίας ἀσάφειας πού σχετίζεται μέ τις φιλοσοφικές θέσεις καί τὰ φιλοσοφικά προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ μία συγκεκριμένη ὀροθέτηση ἢ προκαλοῦν μία τέτοια ὀροθέτηση. Εἶναι σαφές ὅτι σήμερα τὰ ὅρια τῆς λογικῆς ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τις φιλοσοφικές ἀντιλήψεις αὐτοῦ πού κάνει τήν ὀροθέτηση. Ἄλλα εἶναι τὰ ὅρια τῆς λογικῆς γιά τούς Ἰντουισιονιστές, ἄλλα γιά τούς Λογικιστές καί ἄλλα γιά ὅσους θεωροῦν ὅτι τὰ καθαρὰ μαθηματικά, παρ' ὅτι χρησιμοποιοῦν τήν λογική καί τις μεθόδους τῆς, δὲν εἶναι ἀναγώγιμα σ' αὐτήν¹.

Παρ' ὅτι ὁ ἐπαρκῆς ὀρισμός τῆς λογικῆς δὲν φαίνεται δυνατός, ὀρισμένες πλευρές τῆς δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι παρέμειναν σχετικὰ ἀναλλοίωτες ἢ ὅτι ὑπέστησαν ἐλάχιστες ἀλλαγές. Οἱ πλευρές αὐτές εἶναι δυνατόν νά θεωρηθοῦν ὡς ἐκφάνσεις ἢ ὀρατές ἐκδοχές ἐνός ἀναλλοίωτου σκληροῦ πυρῆνα. Ἡ αἴσθηση ὑπαρξης ἐνός τέτοιου πυρῆνα ὀφείλεται στήν κατοχύρωση ἀποτελεσμάτων ἢ στήν θεσμοθέτηση ἀρχῶν, πού, ἀπὸ τή στιγμή πού γίνονται ἀποδεκτές ὡς ὀρθές, δὲν φαίνεται νά διαφοροποιοῦνται διά μέσου τῶν αἰώνων. Ἐτσι, οἱ ὁποῖες ἀλλαγές φαίνεται νά περιορίζονται στή διεύρυνση τοῦ λογικοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρίζοντα καί στή φιλοσοφική ἀποτίμηση κάθε τέτοιας διεύρυνσης, καθὼς καί τοῦ ἐν γένει ρόλου τῆς λογικῆς.

Παραδείγματα τέτοιων ἀρχῶν ὑπάρχουν ἀρκετά. Μία σκιαγράφηση ὀρισμένων ἀπ' αὐτά ἴσως θά ἀπέβαινε χρησιμότερη γιά τήν κατανόηση τοῦ τί εἶναι ἡ λογική ἀπό μία, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἀνέλπιδη προσπάθεια ἐπαρκοῦς ὀρισμοῦ της.

Θά περιοριστοῦμε στή σκιαγράφηση τῶν ἐξῆς τεσσάρων: (1) Θά χρησιμοποιήσουμε τό γνωστό συλλογιστικό σχῆμα,

Κάθε Α εἶναι Β
Κάθε Β εἶναι Γ
"Αρα κάθε Α εἶναι Γ

Τό σχῆμα αὐτό, γνωστό ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι γενικό καί ἡ καθολική λογική ἰσχὺς του σχετίζεται μέ τό γεγονός ὅτι εἶναι πάντοτε ἐφαρμόσιμο, ἀνεξαρτήτως τοῦ τί σημαίνουν ἢ ὑποδηλώνουν οἱ ὅροι Α, Β καί Γ. (2) Τό δεύτερο σχῆμα γνωστό καί ὡς «νόμος τῆς ταυτότητας» ἔχει ὡς ἐξῆς:

Τό x εἶναι ταυτόσημο μέ τό x

Καί ἐδῶ ἡ ἰσχὺς τοῦ σχήματος εἶναι καθολική, δηλαδή ἀνεξάρτητη ἀπό τήν πάντοτε συγκεκριμένη, σημασιολογική ἀποτίμηση τοῦ μεταβλητοῦ ὅρου x. (3) Τό τρίτο σχῆμα ἀφορᾷ στήν ἀσυνέπεια ἢ ἀντιφατικότητα τοῦ παρακάτω τύπου

φ καί ὄχι-φ

ὅπου φ μπορεῖ νά εἶναι μία ὁποιαδήποτε πρόταση. Τό φ, δηλαδή, στήν προκειμένη περίπτωση παίζει τόν ρόλο προτασιακῆς μεταβλητῆς. (4) Τό τέταρτο λογικό σχῆμα εἶναι ἡ περίφημη «Ἀρχή τῆς ἀπόκλεισης τοῦ τρίτου»,

φ ἢ ὄχι-φ

ὅπου φ εἶναι ξανά μία προτασιακή μεταβλητή. Τά δύο τελευταία σχήματα, ὅπως ἐξ ἄλλου καί τά δύο πρῶτα, ἔχουν καθολική λογική ἰσχὺ. Διαφέρουν, ὅμως, ἀπό τά δύο πρῶτα μέ τήν ἔννοια ὅτι τό μεταβλητό μέρος τους δέν εἶναι μεταβλητός ὅρος πού μπορεῖ νά σημαίνει ἀντικείμενο, ἀλλά προτασιακή μεταβλητή πού μπορεῖ νά σημαίνει συγκεκριμένη ἀληθῆ ἢ ψευδῆ πρόταση.

"Αν ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα «τί εἶναι ἡ λογική;» εἶναι δύσκολη, ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα «τί εἶναι ἡ φιλοσοφία;» εἶναι ἀκόμη δυσκολότερη. Δυνατότητα ἀπάντησης δι' ὀρισμοῦ οὐσιαστικά δέν ὑπάρχει, οἱ δέ ἀπόψεις γύρω ἀπό τή φύση της ποικίλλουν καί σέ συγχρονικό καί σέ διαχρονικό ἐπίπεδο. Τό εὖρος τῆς φιλοσοφίας δέν παρέμεινε τό ἴδιο κατά τήν διάρκεια τοῦ χρόνου, ιδιαίτερα ἀπό τήν στιγμή πού ἀπό τό κυρίως σῶμα της ἄρχισαν νά ἀποκόπτονται οἱ διαμορφούμενες, καθαρὰ ἐπιστημονικές περιοχές. "Ἐτσι, ἡ φιλοσοφία στίς μέρες μας ἀπέμεινε νά ἐκφράζει τήν ἀνάγκη συνεχοῦς ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ εἶναι πέρα καί ἔξω ἀπό τίς ἐπιστημονικές περιοχές, καί νά διερωτᾶται γιά τό γνωσιακό του εἶδωλο. Ἡ ἀκολουθούμενη μέθοδος εἶναι, κατά κύριο λόγο, ἐπιχειρηματολογική καί τό κυρίως ἀντικείμενο οἱ ὀλικές θεωρήσεις μεταφυσικοῦ καί, ἄρα, ὀριακοῦ γιά τή γνώση χαρακτηῖρα. "Ὅπως ἤδη εἶπαμε, ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα «τί εἶναι ἡ φιλοσοφία;» δέν εἶναι εὐκόλη καί οἱ ἀπόψεις ποικίλλουν καί σέ συγχρονικό καί σέ δια-

χρονικό επίπεδο. Ἡ ποικιλία ἀπόψεων στό διαχρονικό επίπεδο γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτή, ἂν κανεῖς ἀνατρέξει σέ φιλοσοφικά κείμενα πού ἀνήκουν σέ διαφορετικές ἐποχές. Εἶναι π.χ. σαφές πώς περιοχές πού σήμερα θεωροῦμε ὅτι ἀνήκουν στή φυσική ἀνήκαν σέ προηγούμενους αἰῶνες, στή φιλοσοφία. Ποικιλία ἀπόψεων συναντᾶ κανεῖς καί σέ συγχρονικό επίπεδο. Δύσκολα, ἐπί παραδείγματι, θά ἀναγνώριζε στίς μέρες μας ἕνας φιλόσοφος τῆς ἀναλυτικῆς σχολῆς, ὡς συνάδελφό του, ἕναν φιλόσοφο τῆς ἠπειρωτικῆς (continental) σχολῆς φιλοσοφίας². Παρά ταῦτα ὑπάρχει ἕνας ἀριθμός προβλημάτων καί ἕνας ἐλάχιστος ἀριθμός κοινῶν μεθοδολογικῶν ἀρχῶν πού θά ἦταν δυνατόν νά ἀναγνωρισθοῦν ἀπό ὅλους ὅτι συναποτελοῦν τόν σκληρό πυρῆνα τῆς φιλοσοφίας πέραν σχολῶν καί διαφορετικῶν χρονικῶν περιόδων. Τά προβλήματα αὐτά, ὡς μή ἀνήκοντα στίς ἐπιστήμες, εἶναι τά ὀριακά γιά τή γνώση³, οἱ δέ κοινές μεθοδολογικές ἀρχές εἶναι αὐτές πού συγκαθορίζουν τόν ἐπιχειρηματολογικό χαρακτήρα τῆς ἐνασχόλησης⁴ μέ τήν φιλοσοφία.

Τό κυρίως θέμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ σχέση μεταξύ λογικῆς καί φιλοσοφίας. Ὑπάρχουν δύο ἀντιδιαμετρικά διαφορετικές ἀπόψεις γύρω ἀπ' αὐτήν τήν σχέση.

(α) Σύμφωνα μέ τήν πρώτη, ἡ λογική καί ἡ φιλοσοφία δέν μποροῦν, κατ' οὐσίαν, νά ἀποτελέσουν σύνοικο ζεῦγος, μέ τήν ἔννοια ὅτι ὑπάρχει μία ἐναντιότητα καταστροφικοῦ ἢ, κατ' ἄλλους, καθαρτήριου χαρακτήρα. Τῆς ἀποψης αὐτῆς μποροῦμε νά διακρίνουμε δύο διαφορετικές ἐκδοχές. Ἡ πρώτη ἐκδοχή συνίσταται στόν ἀπαγορευτικά δεσμευτικό χαρακτήρα τῆς λογικῆς, ὡς πρός τήν φιλοσοφία, ἡ δέ δευτέρα στήν ἀπόρριψη τῆς ἀσφυκτικῆς ἡγεμονίας τῆς λογικῆς ἐπί τῆς φιλοσοφίας μέχρι τοῦ σημείου ἀποβολῆς τοῦ λόγου (ratio) καί ἀπόλυτης ἀνοχῆς στή δημιουργία λογικά ἀνεξέλεγκτων μεταφυσικῶν-ὄντολογικῶν σχημάτων. (1) Σύμφωνα μέ τήν πρώτη ἐκδοχή, ἡ λογική δέν περιορίζεται στόν ἀναμφισβήτητο ἀπαραίτητο καί οὐσιώδη ρόλο τῆς κάθαρσης καί τοῦ ἐλέγχου τοῦ μεθοδολογικοῦ ὀπλοστασίου τῆς φιλοσοφίας. Κοντολογίς, ἡ λογική δέν ἀρκεῖται στήν αὐστηροποίηση τοῦ μεθοδολογικοῦ, ἐπιχειρηματολογικοῦ φιλοσοφικοῦ ὑλικοῦ, ἀλλά ἀπαιτεῖ νά ἔχει λόγο καί στήν ἐπιλογή τῶν μεταφυσικῶν-ὄντολογικῶν ἀρχῶν, πάνω στίς ὁποῖες θά στηριχθεῖ τό ἐκάστοτε ὑπό κατασκευήν, ἢ στηρίζεται τό τελικῶς κατασκευασμένο, φιλοσοφικό σύστημα. Μίας τέτοιας ἀντίληψης γόνος εἶναι ἡ ἀρχή τοῦ ξυραφιοῦ τοῦ *Ockham*, σύμφωνα μέ τήν ὁποία δέν πρέπει νά πολλαπλασιάζονται οἱ ὄντολογικῆς ὑφῆς παραδοχές πέραν τοῦ ὀρίου πού ἐπιτρέπεται γιά νά θεωρηθεῖ ὅτι ἡ ἐπιστημονική καί γενικότερα ἡ γνωσιολογική καί διαλεκτική (μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀνοικτοῦ διαλόγου θεωρίας-πράξης) σχέση, μεταξύ αἰσθητηριακῶν δεδομένων καί θεωρητικῶν κατασκευῶν, λειτουργεῖ σωστά. Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια, φιλοσοφικῆς ὑφῆς, μεταφυσικές (καί ἄρα ἀμφιλεγόμενες) παραδοχές θά πρέπει νά ἀποκλείονται, ἡ δέ ἐνασχόληση μέ τά κατ' ἐξοχήν φιλοσοφικά, ὀριακά γιά τή γνώση, προβλήματα θά πρέπει νά ἀποφεύγεται. Ὅπως θά ἔλεγαν καί οἱ Λογικοθετικιστές, τέτοια προβλήματα, ὡς ὀριακά γιά τή γνώση, εἶναι ψευδοπροβλήματα, γιατί, ἀφ' ἑνός, δέν ἔχουν καλά καθορισμένο ἐμπειρικό περιεχόμενο καί, ἀφ' ἑτέρου, κατά τρόπο ἀναγκαῖο διατυπώνονται σέ μία γλῶσσα τῆς ὁποίας τά σημασιολογικά ὅρια δέν ἐπιτρέπουν τή φιλοξενία τέτοιων ἐρωτημάτων. Ἐτσι, ὅμως, εἰνουχίζεται ἡ φιλοσοφία, παύει κυριολεκτικά νά ὑπάρχει ὡς αὐτόνομη πνευματι-

κή δραστηριότητα, κοντολογίς επιστημονικοποιείται και πειθαρχείται σέ τέτοιο βαθμό, πού χάνει τήν είδοποιό της διαφορά, χάνει, δηλαδή, τή δυνατότητα νά μιλά για τό *επιστημονικά άρρητο*. (2) ' Η δεύτερη έκδοχή συνίσταται, όπως ήδη ειπώθηκε, στην άπόρριψη τής άσφυκτικής ήγεμονίας τής λογικής επί τής φιλοσοφίας, μέχρι τοῦ σημείου άποβολής τοῦ λόγου (*ratio*) και άπόλυτης άνοχής στή δημιουργία λογικά άνεξέλεγκτων μεταφυσικῶν, όντολογικῶν σχημάτων. Μία τέτοια έκδοχή έχει σαφῶς άκραίο χαρακτήρα και στηρίζεται στον μηδενισμό τής ευεργετικής μορφοποιητικής επίδρασης τής επιχειρηματολογικής μεθόδου, ή όποία, κατ' άνάγκην όφείλει νά στηρίζεται στους στέρεους συμπερασματικούς κανόνες τής λογικής. Κάθε άπόδραση άπό τους κανόνες αὐτούς όδηγεῖ σέ μία φιλοσοφία μεσσιανικού, άφοριστικού χαρακτήρα, σέ μία, δηλαδή, φιλοσοφία πού δέν είναι παρά μία παράθεση αρχῶν, όχι κατ' άνάγκην λογικά συνδεδεμένων μεταξύ τους, άφανής στόχος και έμφανής συνέπεια τῶν όποίων δέν είναι ή συνήθως λογικά πιθανή φιλοσοφική έρμηνεία και έξήγηση, αλλά ή δογματική πίστη σ' αὐτές και ή δεοντολογική συμπόρευση τῶν πιστῶν σύμφωνα μέ όσα επιτάσσουν. Φιλοσοφικά συστήματα, άρθρωμένα σέ τέτοιες αρχές-δόγματα και άπαλλαγμένα από τήν καθαρτήρια παρουσία τής λογικής δέν μπορούν παρά μόνον κατά σύμπτωση νά είναι έξηγητικά τοῦ κόσμου. Συγχρόνως, ή έλλειψη λογικής επεξεργασίας τῶν αρχῶν τους και ή άδυναμία προσδιορισμοῦ λογικῶν αντιφάσεων, πού πιθανότατα έμπεριέχουν, τά μεταβάλλει σέ πηγές «αλήθειας» κρυπτικού και άποκαλυπτικού χαρακτήρα. Τέλος, καθώς αὐτές οί αρχές λειτουργοῦν ως γενικοί δεοντολογικοί κώδικες μή επιδεχόμενοι λογική άμφισβήτηση, τά φιλοσοφικά συστήματα πού στηρίζονται σ' αὐτές αποτελοῦν φυλακές τοῦ πνεύματος, άνελεύθερους παράδεισους μίας ἄ-λογης πειθαρχίας.

(β) Για τή σχέση μεταξύ λογικής και φιλοσοφίας ύπάρχει, όπως ήδη ειπώθηκε, και μία δεύτερη άποψη τήν όποία αξίζει νά παραθέσουμε και νά έξετάσουμε. Σύμφωνα μέ αὐτήν, ή λογική και ή φιλοσοφία, όχι μόνον αποτελοῦν σύνοικο ζεύγος, αλλά κατ' οὐσίαν είναι δίδυμες κόρες-γόνοι τής γνώσης. ' Ακριβέστερα, αποτελοῦν τίς δύο διαφορετικές όψεις τοῦ αὐτοῦ νοήματος. ' Η λογική αποτελεί τήν σταθερή μεθοδολογική συνιστώσα, τόν αναλλοίωτο σκελετό για μία άνθρωποκεντρικά αντικειμενική⁵ έξεικόνιση και φιλοσοφικά έπαρκή έξήγηση τοῦ κόσμου. ' Η φιλοσοφία αποτελεί τό γνωσιακό έξηγητικό συμπλήρωμα και είναι ή, κατ' έξοχήν, πηγή θεωρητικῶν όλιστικῶν σχημάτων. Σύμφωνα μ' αὐτήν τήν δεύτερη άποψη, ή σχέση λογικής και φιλοσοφίας έχει στατικό ή, μάλλον, μή μεταβλητό χαρακτήρα, μέ τήν έννοια ότι είναι έντελῶς καθορισμένες και διακριτές οί περιοχές τους, κοντολογίς άπολύτως εύκρινή, διαυγή και σταθερά τά μεταξύ τους όρια. ' Η φιλοσοφία μπορεί νά χρησιμοποιεῖ τή λογική, αλλά αὐτό δέν σημαίνει ότι αλληλοδιδευσδύουν ή ότι αλληλοεξαρτῶνται. ' Η άνεξαρτησία τους λειτουργεῖ συμπληρωματικά, ή δέ ποσοσοστιαία συμμετοχή τους στό παιχνίδι τής γνώσης παραμένει σχετικά άμετάβλητη.

Και οί δύο άπόψεις, πού αναφέραμε, γύρω από τή φύση τής σχέσης λογικής και φιλοσοφίας, παρ' όλη τήν εύλογοφάνεια τους, παρουσιάζουν σοβαρές άδυναμίες. ' Η δεύτερη άποψη περί σεβασμοῦ τῶν άμοιβαίων όρίων τους και διακριτικῆς τους συνοίκησης δέν πείθει. Μία όχι ιδιαίτερα έμπεριστατωμένη και διεξοδική έξέταση τής διαχρονικής πορείας τους μάς άποκαλύπτει ότι τά άμοιβαία όριά τους κάθε

ἄλλο παρά σταθερά παρέμειναν στή διάρκεια τῶν αἰώνων. Μά, ἀκόμη καί μία γρήγορη ματιά στό τί συμβαίνει στίς ἡμέρες μας μπορεῖ νά μᾶς πείσει γιά τό ἀδόκιμο καί τήν ἀνακρίβεια τῆς ἄποψης περί σταθερότητας τῶν ἀμοιβαίων ὀρίων λογικῆς καί φιλοσοφίας. Ἄρκεϊ νά ἀντιμετωπίσει κανείς τό πρόβλημα τῶν ἐναλλακτικῶν, ὡς πρός τήν κλασική, λογικῶν, μέ ἀκράϊο παράδειγμα τήν ἰντουισιονιστική λογική, γιά νά πεισθεῖ εὐθέως ὅτι τά ὅρια αὐτά εἶναι ρευστά, ἐξαρτώμενα μεταξύ ἄλλων, καί ἀπό τή γενική φιλοσοφική θεώρηση τοῦ ὀροθετοῦντος. Ἄδυναμίες παρουσιάζει καί ἡ πρώτη ἄποψη γύρω ἀπό τή σχέση λογικῆς καί φιλοσοφίας. Ὡς πρός τήν πρώτη ἐκδοχή θά μπορούσαμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἐναντιότητα, πού ἀποδίδεται στούς πόλους τοῦ ζεύγους λογικῆς-φιλοσοφίας, εἶναι ὄντως φαινομενική. Εἶναι γεγονός ὅτι σέ ἀκράϊες περιπτώσεις ἐμφανίζεται ἡ λογική ὡς ἀποκλείουσα τόν φιλοσοφικό στοχασμό, μέ τήν ἔννοια ὅτι δρᾷ ἀπαγορευτικά, ὄχι μόνον ὡς πρός τίς ἐπιτρεπόμενες συνεπαγωγές, ἀλλά καί ὡς πρός τίς πρός ἀποδοχήν ἢ μή πρῶτες ἀρχές. Αὐτή, ὅμως, ἡ συντριπτικά δυναστευτική ἐποπτεία τῆς λογικῆς ἐπί τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι προσιδιάζον χαρακτηριστικό της. Ἐνας τέτοιος ρόλος τῆς ἐπιφυλάσσεται ὅταν οἱ φιλοσοφικές προτιμήσεις τοῦ φιλοσοφοῦντος εἶναι ἐμπειρικοῦ καί ἐπιστημονίζοντος χαρακτήρος. Ἐτσι, ὅμως, ὁ δυναστευτικός ρόλος τῆς λογικῆς προκαθορίζεται ἀπό τήν συγκεκριμένη φιλοσοφική στάση, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ ἰσχυρισμός, περί ἐναντιότητας στηριγμένης σέ περιπτωσιακά συντριπτική, δυναστευτική ἐποπτεία τῆς λογικῆς ἐπί τῆς φιλοσοφίας, δέν μπορεῖ νά ἔχει καθολική ἰσχύ. Ὡς πρός τήν δεύτερη ἐκδοχή, ὁ ἰσχυρισμός μας, μέ κάποιες μικρές παραλλαγές, εἶναι ὁ ἴδιος. Φαινομενική καί περιπτωσιακή εἶναι καί ἐδῶ ἡ ἐναντιότητα πού ἀποδίδεται στούς πόλους τοῦ ζεύγους λογικῆς-φιλοσοφίας. Ἡ δεύτερη ἐκδοχή, ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, συνίσταται στήν ἀπόρριψη τῆς ἀσφυκτικῆς ἡγεμονίας τῆς λογικῆς ἐπί τῆς φιλοσοφίας, μέχρι τοῦ σημείου ἀποβολῆς τοῦ λόγου καί ἀπόλυτης ἀνοχῆς στή δημιουργία λογικά ἀνεξέλεγκτων μεταφυσικῶν ὄντολογικῶν σχημάτων. Ὁ περιπτωσιακός καί ἀκράϊος χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς εἶναι προφανής. Ὡς ἐκδοχή ἀναφέρεται στήν πλήρη ἀπεμπόληση τῆς λογικῆς κατά τήν διαδικασία συγκρότησης ἐσωτερικά συνεποῦς καί συνεκτικοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου. Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια, ὡς ἐκδοχή, παρ' ὅτι περιγράφουσα μία πάντοτε δυνάμει καί ἐκάστοτε ἐνεργεία ὑπαρκτή κατάσταση, δέν μπορεῖ νά ἔχει τά χαρακτηριστικά ἐκεῖνα πού θά τῆς προσέδιδαν γενικό κῦρος. Ἐτσι, ὡς μή ἀντιπροσωπεύουσα τήν φιλοσοφική πρακτική στήν ὀλότητά της καί ὡς μή λειτουργοῦσα συμπληρωματικά πρός τήν πρώτη ἐκδοχή, πού ἤδη συζητήσαμε, δέν μπορεῖ νά στηρίξει ἀποτελεσματικά τήν, ἔτσι καί ἀλλιῶς, μή-ὀρθή ἄποψη περί ὑπαρξῆς ἐναντιότητας μεταξύ λογικῆς καί φιλοσοφίας.

Ἡ ἀποτυχία τῶν δύο ἀπόψεων, πού ἀναφέραμε, μᾶς ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στήν διατύπωση, ὑποστήριξη καί τελική ἀποδοχή μίας τρίτης ἄποψης ἐνδιάμεσης τῶν δύο προηγουμένων. Ὡς λύση στό προκείμενο πρόβλημα τοῦ ἐντοπισμοῦ τοῦ εἶδους τῆς σχέσης λογικῆς καί φιλοσοφίας, ἡ ἄποψη αὐτή εἶναι πραγματιστικῆς ὑφῆς. Εἶναι πίστη τοῦ γράφοντος ὅτι σέ τέτοια προβλήματα ἡ λύση δέν βρίσκεται στήν υἰοθέτηση ἀπόψεων ἀκράϊου καί, ἐν πολλοῖς, περιπτωσιακοῦ χαρακτήρα, ἀλλά στήν υἰοθέτηση πραγματιστικῶν ἀπόψεων οἱ ὁποῖες, ἀντί νά ἀπαιτοῦν ἡ συγκεκριμένη πραγματικότητα νά εἶναι σύμμορφη πρός τό προτεινόμενο μοντέλον, νά συνηγοροῦν, ἀντίθετα, ὑπέρ τῆς υἰοθέτησης ἐνός μοντέλου σύμμορφου πρός τή

συγκεκριμένη πραγματικότητα. Ἡ πίστη αὐτή στηρίζεται στά ἐξῆς, τουλάχιστον δύο, ἐπιχειρήματα:

(i) Καμμία ἀπό τίς ἀρχικά προταθεῖσες ἀπόψεις δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι ὀρθή, γιατί καμμία δέν ἀντιμετωπίζει συνολικά καί μέ διεξοδικότητα τό πρόβλημα. Ὡς λύσεις εἶναι ἀκραῖες καί, ἐπομένως, περιπτωσιακά ὀριακές. Ὡς ἀπόψεις διακρίνονται ἀπό τήν γεμάτη ἐλαττώματα, δύσκολα ἀποκρυπτόμενη, ἔπαρση τῶν ἀρισιῶν συλλήψεων. Ἐνα μοντέλο πού κατασκευάζεται βιαστικά, μέ ὑπερτονισμό ὀρισμένων πλευρῶν τῶν φαινομένων, δέν μπορεῖ παρά νά προδίδει τά φαινόμενα. Ἐνα μοντέλο, πού στήν κατασκευή του ἔχει ληφθεῖ ὑπομονετικά ὑπ' ὄψη ἡ λεπτή ὑφή τῶν φαινομένων καί πού, πρό πάντων, ἡ κατασκευή του ἔπεται τῆς συλλογῆς ἑνός ἱκανοῦ ἀριθμοῦ αἰσθητηριακῶν ἢ, ἐν γένει, θεωρησιακῶν δεδομένων, δέν μπορεῖ παρά νά σώζει τά φαινόμενα.

(ii) Οἱ λύσεις πραγματιστικοῦ χαρακτήρα συνήθως διαμορφώνονται ἀφοῦ ἔχει ὑπάρξει συσσώρευση ἱκανοῦ ἀριθμοῦ δεδομένων, τά ὅποια βοηθοῦν στόν ἀσφαλέστερο ἐντοπισμό διαφορῶν καί ὁμοιοτήτων. Οἱ διαφορές καί ὁμοιότητες αὐτές δέν θά ἦταν, πιθανώτατα, ἐντοπίσιμες ἂν ἡ συσσώρευση αἰσθητηριακῶν ἢ, ἐν γένει, θεωρησιακῶν δεδομένων δέν εἶχε ξεπεράσει μία κρίσιμη τιμή. Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη οἱ λύσεις πραγματιστικοῦ χαρακτήρα ὑπερτεροῦν ὅλων τῶν ἄλλων καί εἶναι, κατ' ἀνάγκην, περισσότερο σύνθετες καί πολύπλοκες. Στήν κατασκευή καί διατύπωσή τους λαμβάνονται ὑπ' ὄψη, ὄχι μόνο συγχρονικές, ἀλλά καί διαχρονικές παράμετροι διαμόρφωσης τοῦ προβλήματος, οἱ ὅποιες ἐπιτρέπουν συγκρίσεις, ὄχι μόνο στατικοῦ, ἀλλά καί δυναμικοῦ, ἱστορικοῦ χαρακτήρα. Ὡς λύσεις δέν εἶναι, συνήθως, τελειωμένες, ἐπιτρέποντας τήν μερική ἢ καί ὀλική ἀναθεώρησή τους ὑπό τό φῶς ἐντελῶς νέων, πιθανῶς, δεδομένων. Τέλος, εἶναι λύσεις μή δογματικῆς ἰδιοσυστασίας γιατί δέν ἐξαρτῶνται ἀπό γενικές, χρονικά ἀμετάβλητες θέσεις μεταφιλοσοφικοῦ χαρακτήρα.

Ὅπως, ἤδη εἰπώθηκε ἢ ἀφέθηκε νά διαφανεῖ, ἡ ὀρθή λύση στό προκείμενο πρόβλημα τοῦ ἐντοπισμοῦ τῆς φύσης τῆς σχέσης λογικῆς καί φιλοσοφίας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι λύση πραγματιστική. Μία τέτοια λύση σκοπεύουμε νά προτείνουμε ἀμέσως παρακάτω. Σύμφωνα μέ αὐτήν ἡ λογική καί ἡ φιλοσοφία καί ἀλληλοαποκλείονται καί ἀλληλοδιεισδύουν ἐπηρεάζουσες καταλυτικά ἢ μία τήν ἄλλη. Τό ἐρώτημα, βεβαίως, ἀνακύπτει αὐτόματα. Πῶς εἶναι δυνατόν νά ἔχουμε συγχρόνως καί ἀλληλοαποκλεισμό καί ἀλληλοδιείσδυση; Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δέν πρόκειται γιά τίποτε τέτοιο. Ὁ ἀλληλοαποκλεισμός καί ἡ ἀλληλοδιείσδυση ἀναφέρονται σέ διαφορετικές πλευρές-ὄψεις τοῦ προβλήματος. Ἡ λογική καί ἡ φιλοσοφία ἀλληλοαποκλείονται στό βαθμό πού ὑπάρχουν περιοχές, οἱ ὅποιες προσιδιάζουν στήν μία ἢ στήν ἄλλη, ὑπάρχουν, δηλαδή, περιοχές οἱ ὅποιες ἀνήκουν καθαρά στήν λογική ἢ περιοχές πού ἀνήκουν καθαρά στήν φιλοσοφία. Ὁ ἐντοπισμός καί ἡ διατύπωση συμπερασματικῶν κανόνων, ἐπί παραδείγματι, ἀνήκει καθαρά στή λογική, παρ' ὅτι ἡ φιλοσοφία θά μπορούσε νά ἀσκήσει βέτο γύρω ἀπό τό φιλοσοφικά ἐπιτρεπτό ἢ μή τῆς χρήσης κάποιου ἢ κάποιων ἀπό τούς κανόνες αὐτούς⁶. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἐπιλογή στάσης ἀπέναντι σέ ὄντολογικά καί δεοντολογικά προβλήματα, καθώς καί ἡ διατύπωση ἀποψης σχετικά μέ αὐτά, εἶναι θέματα καθαρά φιλοσοφικῆς ὑφῆς, παρ' ὅτι ἡ λογική σέ συνδυασμό μέ κάποιες θέ-

σεις μεταφιλοσοφικοῦ χαρακτήρα θά μπορούσε νά ἐπηρεάσει καί μιά τέτοια ἐπιλογή καί μιά τέτοια διατύπωση.

Ἡ ἀλληλοδιείσδυση καί ὁ ἀλληλοεπηρρασμός τῆς λογικῆς καί τῆς φιλοσοφίας εἶναι φαινόμενα ἄμεσα ἐντοπίσιμα. Ἐξ αἰτίας τῶν φαινομένων αὐτῶν ἡ ὁροθέτηση τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν τοῦ ἐπιστητοῦ εἶναι ἀπό δύσκολη ἕως ἀδύνατη. Τά ὅρια μεταξύ τους παραμένουν ρευστά καί σέ συγχρονικό καί σέ διαχρονικό ἐπίπεδο.

Εἶναι σαφές, βέβαια, ὅτι αὐτά τά ὅρια δέν ἦταν, δέν εἶναι καί δέν θά ἦταν δυνατόν νά εἶναι διαχρονικῶς σταθερά. Μία πολύ βιαστική ματιά στήν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἀρκεῖ γιά νά μᾶς πείσει γιά τό ἀληθές τοῦ ἰσχυρισμοῦ. Καί μόνο τό ὅτι ἡ λογική ἦταν ἀρχικά τμήμα τῆς φιλοσοφίας (ὄχι, βέβαια, καθώς αὐτή λειτουργοῦσε στό δύσκολο ἐντοπιζόμενο μεταφιλοσοφικό ἐπίπεδο) εἶναι γεγονός ἀρκετά πειστικό, ὡς πρός τήν ἐπαληθευτική λειτουργία του, πρός αὐτήν τήν κατεύθυνση.

Εἶναι, ἐπίσης, σαφές ὅτι τά ὅρια μεταξύ λογικῆς καί φιλοσοφίας ἦταν, κατά καιρούς, ρευστά καί σέ συγχρονικό ἐπίπεδο. Δέν χρειάζεται νά ἀντλήσουμε τά παραδείγματά μας ἀπό τό ἱστορικό μας παρελθόν. Εἴμαστε αὐτόπτες μάρτυρες σήμερα μίας τέτοιας ρευστότητας ἢ μᾶλλον μεταβλητότητας ὁρίων σέ συγχρονικό ἐπίπεδο, μίας μεταβλητότητας πού μπορεῖ νά εἶναι εἴτε φιλοσοφικῆς εἴτε λογικῆς προέλευσης καί ὑπαιτιότητας. Θά τελειώσουμε παραθέτοντας ὀρισμένα παραδείγματα ἐπηρρασμοῦ τῶν ἀμοιβαίων ὁρίων λογικῆς καί φιλοσοφίας σέ συγχρονικό ἐπίπεδο.

Ὡς κορυφαῖο παράδειγμα ἐπηρρασμοῦ τῶν ὁρίων μεταξύ λογικῆς καί φιλοσοφίας, πού ὀφείλεται στή λογική, θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε αὐτό πού μας παρέχεται ἀπό τό φιλοσοφικό σύστημα τῶν Λογικοθετικιστῶν. Μεταφιλοσοφικές ἐπιταγές λογικῆς κάθαρσης καί ἐπιστημονικοποίησης τῆς φιλοσοφίας, ὄχι μόνο μεταβάλλουν τή λογική σέ κυρίαρχο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἀλλά καί ἐπιβάλλουν τόν ἐξοβελισμό ὅλων τῶν ὀριακῶν γιά τή γνώση (καί, ἐπομένως κατ' ἐξοχήν φιλοσοφικῶν) προβλημάτων, ἐν ὀνόματι τῆς ἀδυναμίας εὑρεσης λογικοεμπειρικά ἀποδεκτῆς διατύπωσής τους. Τά προβλήματα αὐτά θεωροῦνται ἀπό τοὺς Λογικοθετικιστές ψευδεπίγραφα, χαρακτηρίζονται ἀπό τόν κορυφαῖο ἐκπρόσωπό τους Сагнар ψευδοπροβλήματα⁷, τά ὅποια ὀφείλονται σέ γλωσσικές σημασιολογικές ὑπερβάσεις καί ἀπορρίπτονται μέ περιφρόνηση ὡς περιττό καί ἄχρηστο μεταφυσικό δάνειο. Εἶναι, νομίζω, περιττό πλέον, νά τονισθεῖ ὅτι παρ' ὅλη τήν οὐσιώδη προσφορά τῶν Λογικοθετικιστῶν στό ἐπίπεδο τῆς λογικῆς κάθαρσης τῆς φιλοσοφίας, οἱ ἴδιοι συμπεριφέρθηκαν, στήν προσπάθειά τους νά ἀνοίξουν μὴ ἀμφισβητούμενους, νέους δρόμους στή φιλοσοφία, ὡς ταῦροι στό ὑαλοπωλεῖο τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, σπάζοντας ἀνεκτίμητα κομμάτια φτιαγμένα ἀπό εὐθραυστη, λεπτή πορσελάνη.

Ὡς κορυφαῖα παραδείγματα ἐπηρρασμοῦ τῶν ἀμοιβαίων ὁρίων λογικῆς καί φιλοσοφίας πού νά ὀφείλονται στή φιλοσοφία, θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε τά ἑξῆς δύο: (1) Τό παράδειγμα τῆς ἰντουισιονιστικῆς λογικῆς, μίας λογικῆς τά ὅρια τῆς ὁποίας καθορίζονται ἀπό, σαφῶς, φιλοσοφικῆς ὑφῆς ἐπιταγές. Εἶναι γνωστό ὅτι γιά τοὺς Ἰντουισιονιστές ἡ ἀδυναμία ὑπαρξης ἀποτελεσματικοῦ ἐλέγχου, συνή-

θως ἀπειρών, συλλογῶν καί τό φιλοσοφικό τους αἴτημα ταύτισης τῆς ὑπαρξης μαθηματικῶν, κυρίως, ἀντικειμένων μέ τήν ἀποτελεσματική κατασκευασιμότητά τους, ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στήν ἀπόρριψη τῆς ἀνεξέλεγκτης χρήσης λογικῶν ἀρχῶν (ὅπως ἡ ἀρχή ἀπόκλεισης τοῦ τρίτου καί, κατά συνέπειαν, ἡ εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή) κατά τήν ἀποδεικτική διαδικασία⁸. (2) Τό παράδειγμα τῆς σφοδρῆς ἀντιδικίας Νομιναλισμοῦ-Ρεαλισμοῦ σχετικά μέ τή φύση καί τό status τῶν ὀρισμῶν. Κατά τούς Νομιναλιστές οἱ ὀρισμοί ἀποτελοῦν συντομογραφήσεις, χωρίς ὄντολογική βαρύτητα, δεδομένων ἐκφράσεων καί, ἐπομένως, καθαρά λογικοῦ χαρακτήρα συμβάσεις συντακτικά χρήσιμες καί σημασιολογικά περιττές. Κατά τούς Russell καί Whitehead:

“Ενας ὀρισμός εἶναι μία καταφατική δήλωση ὅτι κάποιο νέο σύμβολο ἢ κάποιος νέος συνδυασμός συμβόλων, πού εἰσάγεται μέ τόν ὀρισμό, σημαίνει τό ἴδιο πράγμα μέ κάποιον ἄλλο συνδυασμό συμβόλων τοῦ ὁποίου τό νόημα εἶναι ἤδη γνωστό. Ἡ ἄν ὁ συνδυασμός συμβόλων μέ τόν ὁποῖο ὀρίζεται τό νέο σύμβολο ἢ ὁ νέος συνδυασμός συμβόλων ἀποκτᾷ νόημα μόνο ὅταν συνδυάζεται μέ κατάλληλο τρόπο μέ ἄλλα σύμβολα, τότε ὁ ὀρισμός σημαίνει ὅτι ὁ συνδυασμός συμβόλων, στόν ὁποῖον θά ἐμφανιστεῖ τό νέο σύμβολο, ἢ ὁ νέος συνδυασμός συμβόλων, θά ἔχει τό ἴδιο νόημα (ἄν ἔχει κάποιο νόημα), μέ αὐτό πού θα εἶχε ἄν τό νέο σύμβολο ἢ ὁ νέος συνδυασμός συμβόλων εἶχε ἀντικατασταθεῖ μέ τόν συνδυασμό συμβόλων μέ τόν ὁποῖο ὀρίζεται⁹.”

Τέλος κατά ἓνα συγκεκριμένο εἶδος Ρεαλιστῶν¹⁰, βασικό ἀντιπρόσωπο τῶν ὁποίων στήν προκειμένη περίπτωση θεωροῦμε τόν Frege, οἱ ὀρισμοί ἔχουν, σαφῶς, ὄντολογική βαρύτητα καί δέν ἀποτελοῦν ἀπλᾶ λογικά ἐργαλεῖα συντακτικῆς ὑφῆς. Ἡ φιλοσοφική τους διάσταση εἶναι σημαντική, πράγμα πού σημαίνει πῶς αὐτοί δέν ἀνήκουν καθ’ ὄλοκληρίαν στή λογική. Περισσότερο συγκεκριμένα, οἱ ὀρισμοί, κατά Frege, παίζουν τόν ρόλο ὄντολογικῆς ἀποκάλυψης λογικῶν ἀντικειμένων, τουτέστιν ἀφηρημένων λογικῶν ἰδεῶν (καθόλου), οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν καθ’ ἑαυτές, χωρίς νά εἶναι, κατ’ ἀντίθεση πρὸς τό συντακτικό ἀνάλογό τους, σημασιολογικά ἢ, καλύτερα, ὄντολογικά ἀναγώγιμες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά τούς Ἰντουισιονιστές τά ὅρια τῆς λογικῆς εἶναι πολύ στενότερα αὐτῶν πού κλασικά θεωροῦμε ὡς ὀριά της. Ἐπί παραδείγματι, εἶναι γνωστό ὅτι δέν δέχονται τήν ἀρχή τῆς ἀπόκλεισης τοῦ τρίτου καί, κατ’ ἀκολουθίαν, δέν δέχονται ἀποδείξεις ὑπαρξης στίς ὁποῖες γίνεται χρήση τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε, A. Heyting *Intuitionism: An Introduction*, North-Holland, Amsterdam, 1956 ἢ M. Dummett, *Intuitionistic Mathematics and Logic*, Oxford Logic Guides, Oxford University Press, Oxford 1978. Γιά τούς Λογικιστές τά ὅρια τῆς Λογικῆς εἶναι ἀρκετά πέραν τῶν κλασικά θεωρουμένων ὀρίων της. Ὁ καθορισμός τους σχετίζεται μέ τό γεγονός τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἀναγωγῆς τῶν καθαρῶν μαθηματικῶν στήν λογική, πράγμα πού σημαίνει τήν διεύρυνση τῶν παραδεκτῶν ὡς ἀνηκόντων στή λογική ἐννοιῶν καί

- μεθόδων. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε, Δ.Α. 'Αναπολιτάνος, *Είσαγωγή στη Φιλοσοφία τῶν Μαθηματικῶν*, ἐκδόσεις Νεφέλη, Ἀθήνα, 1985.
2. Ἡ διαμάχη μεταξύ τῶν δύο σχολῶν προέκυψε ὡς ἀποτέλεσμα ἑνὸς αἰτήματος ἐπιστημονικοποίησης τῆς φιλοσοφίας καὶ κάθαρσής της ἀπὸ τὰ μεταφυσικά ἐρωτήματα καὶ δάνεια, αἴτημα πού καθόρισε καὶ ἀκόμη καθορίζει τὸ φιλοσοφικὸ πιστεύω τῆς ἀναλυτικῆς σχολῆς. Τὸ αἴτημα αὐτὸ θεωροῦμε ὅτι διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῆς ἐμπειρικῶς προσανατολισμένης ἀγγλοσαξονικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης μὲ τὴν ἀντιμεταφυσικὴ, ἐπιστημονίζουσα φιλοσοφικὴ στάση μελῶν τοῦ Κύκλου τῆς Βιέννης πού βρέθηκαν στὴν Ἀγγλία ἢ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ ἀπορροφήθηκαν ἐπηρεάζοντας καὶ καθορίζοντας, ἐν πολλοῖς, τὴν φιλοσοφικὴ μετεξέλιξη τῶν χωρῶν αὐτῶν.
 3. Ὅριακά προβλήματα γιὰ τὴ γνῶση εἶναι, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τοῦ εἴδους ἀντιστοιχίας μεταξύ ὄντος καὶ γνώσης του, τὸ πρόβλημα νοῦ καὶ σώματος, τὸ πρόβλημα τῆς ντετερμινιστικῆς ἢ μὴ ὑφῆς τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας του, κτλ.
 4. Ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη, πολυτελῆ ἐνασχόληση ἀρκετῶν ἐκ τῶν μελῶν κοινωνιῶν πού ἔχουν λύσει τὰ θεμελιώδη προβλήματα ἐπιβίωσης καὶ συνοίκησης τῶν μελῶν τους. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας στὰ πλαίσια μίας συγκεκριμένης κοινωνίας ἀντανακλᾷ εὐθέως τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας αὐτῆς.
 5. Ἀνθρωποκεντρικὰ ἀντικειμενικὴ μὲ τὴν ἔννοια μίας ἀντικειμενικότητας πού ὡς θεμέλιό της ἔχει τὴν στατιστικὰ προσδιορισμένη καὶ κατοχυρωμένη διυποκειμενικὴ συναίνεση.
 6. Τέτοιες ἀπαγορεύσεις χρήσης κάποιων συμπερασματικῶν κανόνων ἢ καὶ ἐξοβελισμοὶ συγκεκριμένων ταυτολογιῶν εἶναι ἐνδημικοὶ ἰδιαίτερα στὴν ἰντουισιονιστικὴ λογικὴ.
 7. Βλέπε R. Carnap, *The Logical Structure of the World-Pseudoproblems in Philosophy*, (Translated by R.A. George), University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1969, p.p. 305-342.
 8. Βλέπε, ἐπὶ παραδείγματι, Δ.Α. 'Αναπολιτάνος (ὅπως παραπάνω), σ.σ. 273-299.
 9. Βλέπε, B. Russell - A.N. Whitehead, *Principia Mathematica*, 2nd ed., Cambridge Un. Press, 1927, Vol. I, p. 11.
 10. Τοὺς ὁποίους, ἀκολουθῶντας τὸν Dummett (βλ. M. Dummett, *The Interpretation of Frege's Philosophy*, Duckworth, 1981) θά ὀνομάζαμε 'Realists concerning universals' δηλαδή «Ρεαλιστές ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ τῶν καθόλου».

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α. ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ
ΑΝΑΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ